

La literatura catalana religiosa en la tardor medieval¹

Marinela Garcia Sempere

Universitat d'Alacant, Departament de Filologia Catalana, Facultat de Filosofia i Lletres

Resum

En aquest treball ens proposem fer un recorregut per diferents històries generals de la literatura catalana amb la intenció d'esbrinar quin és el pes que hi tenen els capítols sobre literatura religiosa. No entrarem en les produccions religioses d'autors concrets amb una obra extensa d'aquesta temàtica i que com a autors hi tenen capítols específics; el nostre interès recau en les classificacions que s'han proposat per al conjunt de la literatura d'aquesta temàtica. Aquest recorregut ens permetrà comprovar finalment que, en general, el tractament de la prosa com el de la poesia religioses en molts casos hi és bastant reduït i en poques ocasions apareix sistematitzat. Tanmateix, en l'*Estudi històric i crític sobre l'antiga novel·la catalana...*, de Miquel i Planas, i en la *Història de la literatura catalana* de Jordi Rubió es dediquen més pàgines a aquest tema i, en concret, l'apartat sobre hagiografia hi té un pes considerable. En el context que dibuixen els manuals estudiats per a la literatura religiosa situarem diverses obres, fonamentalment de tema hagiogràfic, en prosa i en vers, centrant-nos especialment en la versió catalana de la *Legenda aurea* de Jaume de Voragine i en el *Cançoner sagrat de vides de*

¹ Treball realitzat en el marc del projecte d'investigació *Edición crítica digital de textos hagiográficos de la literatura catalana de los siglos XV y XVI*, referència: FFI2009-11594 (subprograma FILO).

sants: la primera, un monument de la prosa catalana medieval del segle XIII que es conserva en testimonis manuscrits i impresos fins a finals del segle XVI; la segona una extensa col·lecció de poesies narratives religioses de tema hagiogràfic, marià, etc., de finals del segle XV o de principis del segle XVI. A més, es relacionaran amb altres obres de temàtica semblant. Tot plegat amb la intenció de poder entendre progressivament l'abast i la influència d'aquestes obres, que constitueixen un capítol de la literatura catalana ric i amb molts textos encara per estudiar.

Paraules clau: històries literàries; literatura de tema religiós; prosa religiosa; poesia religiosa; hagiografia.

Resumen

En este trabajo proponemos un recorrido por diferentes historias generales de la literatura catalana con la intención de averiguar cuál es el peso que tienen los capítulos sobre literatura religiosa. No trataremos las producciones religiosas de autores concretos con una obra religiosa amplia y que, como autores, aparecen en capítulos específicos para ellos; nuestro interés recae en las clasificaciones que se han propuesto para el conjunto de la literatura de esta temática dejando aparte los dedicados a autores con una producción vasta de esta temática. Este recorrido nos llevará a comprobar finalmente que, en general, el tratamiento de la prosa como el de la poesía religiosas es bastante reducido en muchos casos y en pocas ocasiones aparece sistematizado. Aun así, en el *Estudi històric i crític sobre l'antiga novel·la catalana...*, de Miquel y Planas, y en la *Historia de la literatura catalana* de Jordi Rubió, se dedican más páginas al

tema y, en concreto la literatura hagiográfica tiene un peso considerable. En el contexto que presentan los manuales estudiados para la literatura religiosa situaremos varias obras fundamentalmente de tema hagiográfico, en prosa y en verso, centrándonos especialmente en la versión catalana de la *Legenda aurea* de Jacobo de Voragine y en el *Cançoner sagrat de vides de sants*: la primera, un monumento de la prosa catalana medieval del siglo XIII que se conserva en testimonios manuscritos o impresos hasta finales del siglo XVI, la segunda una extensa colección de poesías narrativas religiosas de tema hagiográfico, mariano, etc., de finales del siglo XV o de principios del siglo XVI. Además, se relacionaran con otras obras del mismo tema. Todo ello con la intención de poder entender el alcance y la influencia de estas obras, que constituyen un capítulo de la literatura catalana rico y con muchos textos todavía por estudiar.

Palabras clave: historias literarias; literatura de tema religioso; prosa religiosa; poesía religiosa; hagiografía.

La prosa i la poesia religioses en la tardor medieval

A pesar que les històries generals de la literatura catalana atribueixen quasi de manera unànime a la literatura religiosa el mèrit de constituir el conjunt de les primeres manifestacions literàries en llengua romànica, no solen passar de dedicar-li unes pàgines inicials al tema i als testimonis conservats, i d'unes reflexions sobre els primers textos de caràcter moralitzador o pietós, seguides en alguns casos d'uns pocs capítols amb classificacions per gèneres, temes, etc., de maneres diferents; a banda d'això, un altre nombre considerablement més

ample de capítols es dediquen a autors concrets, a obres, o a alguns apartats de la literatura medieval rellevants, com ara la historiografia, els trobadors o la narrativa en vers. En general, les històries literàries se centren en l'estudi sobre autors concrets, i en el cas de la literatura de tema religiós, en pocs casos es troba un intent de sistematització i de classificació del conjunt d'obres que s'hi tracten i que, com és ben sabut, en el cas de la literatura religiosa és rellevant.

Si bé és cert que els estudis literaris ens han proveït de nombrosos i documentats repertoris de textos religiosos en llengua catalana, també és cert que les classificacions que se n'han fet són encara incompletes. Un seguiment d'algunes de les aportacions de les històries literàries sobre la producció entre els orígens i el segle XVI pot il·lustrar sobre els aspectes que s'hi han tractat, com s'han tractat, i sobre els que no hi apareixen. El límit cronològic d'aquest treball serà la meitat del segle XVI, moment en què, per raons culturals i històriques, les produccions artístiques experimenten canvis importats, sobretot a causa de la Contrareforma de l'església. No obstant això, es recullen també a algunes obres publicades després de 1550. Aquesta revisió ens permetrà, en una segona part del treball, situar i contextualitzar algunes manifestacions d'aquesta temàtica, per entendre'n l'abast i la repercussió d'obres que, en general, han estat poc tractades en les històries literàries.

No iniciarem aquest estudi amb precedents importants de les històries generals de la literatura catalana com Milà i Fontanals o Rubió i Lluch, hem partit de la primera història general de la literatura catalana de Nicolau d'Olwer, amb

alguns comentaris previs sobre la de Pers i Ramona, en castellà, en un recorregut que no pretén ser exhaustiu i amb l'objectiu, no de parlar de les intencions o de les motivacions dels diferents autors a l'hora d'estructurar aquelles obres, sinó únicament de trobar traces de com s'hi encabeix la literatura de tema religiós².

Magí Pers i Ramona (1857) segueix un ordre que recorda en certa manera el d'un repertori d'autors, com els de Rodríguez (1747) i Fuster (1827); divideix la *Historia de la lengua y de la literatura catalana* en parts; la *Tercera parte* es subtitula *Virilidad de la literatura catalana, y examen de las causas que contribuyeron a elevarla al mayor grado de esplendor*, correspon als segles XIII-XVI, i tracta en subapartats per a cada segle nòmimes d'autors, sense referir-se a gèneres, tendències literàries, etc., sense fer un intent de classificació o d'ordenació dels materials que no siga el cronològic i per autors o per obres.

Nicolau d'Olwer (1917) inicia la seua *Literatura catalana. Perspectiva general* amb el capítol *I Procés constitutiu. A) Naixença*, i afirma que la primera literatura en llengua vulgar és la *Literatura religiosa* (p. 13), títol del segon subapartat de A, escrita pel poble docte que entenia el llatí -referint-se als estaments religiosos- per a qui no l'entenia, d'ací la justificació de l'ús de la llengua vulgar. Però després d'aquest inici en el qual sembla que es confereix la literatura religiosa una funció tan important en els orígens de la literatura catalana, no dedica cap apartat concret a la literatura religiosa i segueix amb la secularització i amb l'intent de separació de la literatura de

² Per a una visió més completa de l'evolució de les històries de la literatura catalana vegeu Massot (1980) i Molas (2010).

l'església. Com que en el títol s'indica que es tracta d'una perspectiva general, d'Olwer fa una divisió en tres grans blocs, *I Procés constitutiu*, *II Notes característiques* i *III Desplegament històric*, per a la caracterització dels quals se segueixen uns criteris que no són els usuals de gèneres, autors o períodes, sinó més aviat ideològics; així per exemple en el subapartat B) del primer capítol, titulat *Desplegament*, estableix els blocs 1. *Moviment de separació*, 2. *Moviment d'integració*, 3. *Moviment d'expansió*³.

Josep Comerma (1923), estructura l'evolució de la història literària en cinc capítols, amb títols que fan pensar en la literatura com un cos viu; *Naixement*, *Creixença*, *Plenitud*, *Decadència* i *Renaixement*. El capítol *Època Segona. Creixença (1150-1250)* comença amb un breu epígraf, *Literatura religiosa*, per dir que «La primera literatura en llengua vulgar és la religiosa. Els sacerdots [...] per adoctrinar el poble, li parlaven en la seua mateixa llengua. Aitals instruccions religioses [...] aviat formaren una Literatura, essent la primera manifestació literària que apareix en el camp de la història de la llengua catalana» (p.17). Un brevíssim apartat que deixa pas, de seguida, al de *Secularització de la Literatura catalana* (p. 17) on recull unes paraules de D'Olwer (1917, 17) «La literatura nasqué i creixia redossada a l'Església, per ço com sols ella comptava amb homes instruïts; des del moment que d'aquests n'hi hagués també en la societat llegeia, havia de començar la secularització de la Literatura» i comença la *Poesia trobadoresca* (p. 18).

A pesar que hi ha molts capítols encapçalats per noms d'autors, ja no es fa un

³ Molas (2010: 45-47) recull les motivacions i les causes, en molts casos nacionals, que subjauen en les primeres històries generals de la literatura catalana.

l·listat d'autors només, com en el cas de Pers i Ramona. Tampoc es corresponen els capítols amb els de D'Olwer, a qui coneix i cita, i ara s'estableixen unes altres classificacions; així, després dels trobadors, en l'Època tercera. *Plenitud*, introdueix capítols com ara *Història*, *Dret*, *Encliclopèdics*, *Moralistes*, *Ascetes*, *La novel·la*, *Bernat Metge i J. Martorell*, *El teatre*, *Arts i ciències*, *Traductors*, *Poetes del segle XIV*, *Poetes del segle XV*, *Mirada resum sobre l'edat d'or de les Lletres catalanes*, entre els quals les obres de tema religiós poden trobar-se en *Enclicopèdics*, *Moralistes*, *Ascetes*, com també en *La novel·la* (p. 141 i ss.) en els subapartats *Novel·la moral*, *Novel·la religiosa*, i *Novel·la filosòfica*. A més, apareix individualitzat el capítol *Traductors* (p. 187 i ss), que remarca la importància d'aquest sector de la literatura catalana. Per tant, a pesar que continua sent una història literària centrada en noms d'autors i d'obres, hi ha una classificació que els agrupa seguint uns criteris més o menys temàtics o de gènere, i que té en compte les traduccions. Tanmateix, la poesia religiosa no apareix individualitzada, com sí que ho fa la novel·la, i cal buscar algunes referències en els capítols ordenats per segles i autors, *Poetes del segle XIV...*, i en *Època quarta: Decadència*, es distingeixen, per a cada segle, autors en prosa i autors en vers.

Ruiz Calonja (1954) divideix la literatura catalana en cinc parts: *Literatura medieval*, *Època renaixentista*, *La decadència*, *La renaixença* i l'Època moderna. En la primera, *Literatura medieval*, situa, en els *Orígens de la literatura catalana* (p. 16 i ss.) les *Homilies d'Organyà*, la *Cançó de santa Fe* i les poesies religioses *Epístola farcida de sant Esteve*, *Planctus sanctae Mariae*

Virginis, metro vernaculo scripto, virolais a la Verge de Montserrat, i altres a la verge (p. 20). A més, esmenta els goigs, procedents de balades i dances provençals, i en recull del *Llibre vermell de Montserrat*.

Després vénen els capítols dedicats a grans autors com ara Ramon Llull o Arnau de Vilanova, i a gèneres, com la *Historiografia*, i la *Prosa religiosa* (p. 97), amb Francesc Eiximenis i altres autors religiosos, i amb referències breus a les versions de la Bíblia i l'hagiografia (p. 114). Més tard, en un capítol dedicat a la poesia, en l'apartat *Poesia narrativa* (p. 143-145) inclou *Poemes d'assumepte religiós*, amb la *Bíblia rimada de Sevilla*, poemes sobre la passió i mort de Jesucrist, el *Cant de la Sibilla*, la *Carta tramesa del cel* i algunes vides de sants en vers com les de sant Nicolau, santa Margarida i sant Jordi.

En la segona part, *Època renaixentista*, en l'apartat *Prosa Religiosa* (p. 207), inclou fonamentalment autors. I en *La poesia*, en el subapartat *Poetes menors* (p. 303), hi ha un epígraf de *Poesia de tema religiós* que recull algunes poques obres d'uns pocs autors, com ara Arnau March, Pero Martínez, Jaume d'Olesa, el Comanador Estela, etc.

En la tercera part *La decadència*, hi ha un breu apartat en el capítol *Narrativa en vers*, amb *Obres de caràcter religiós-moral* (p.361) i on s'esmenten unes poques obres, com ara el *Libre del Romiatge del Venturós Pelegrí*. En *La poesia* es fa esment de la *Poesia popular* (p. 365), amb gojos i nades en la part religiosa (p. 365-368), i de la *Poesia de certàmens* (p. 371), que té en compte

el treball de Romeu (1949)⁴.

Joaquim Molas, i Josep Romeu, (1961) esmenten al primer volum de la *Literatura catalana antiga*, entre les primeres manifestacions literàries, les *Homilies d'Organyà*, l'*Epístola farcida de sant Esteve* i el plany *Augats senyors qui credets Déu lo paire* (p. 17 i ss.). Tot i que molts capítols corresponen a noms d'autors, com ara *Ramon Llull* o *Arnau de Vilanova*, n'hi ha uns altres on s'agrupen les obres per gèneres, com ara *Primers textos historiogràfics*, *Prosa jurídica*, i *Prosa moral, científica i religiosa* (p. 115 i ss.), en la darrera de les quals recullen els viatges a l'altra vida. En el capítol *La poesia lírica...*, el subapartat *Poesia religiosa anònima* (p. 137) entra la *Cantilena de santa Maria Magdalena* i el *Virolai* de la mare de Déu de Montserrat. En el volum II, del segle XIV, es dedica un capítol a la *Poesia religiosa* (p. 65 i ss.) amb algunes composicions de poetes que participaren als certàmens de Tolosa, les *Cobles per lo preciós cors de Jesucrist*, les *Cobles sobre els set salms penitencials*, la *Vinguda de l'Anticrist*, l'*Epístola vinguda del cel*, la *Vida se santa Margarida*, la *Passió de sant Jordi*⁵, i les *Llausors de la divinitat*. També hi ha un capítol per a la *Prosa religiosa, Històries de l'altra vida*. Així doncs, els capítols dedicats a autors concrets alternen amb aquests altres, que agrupen composicions en prosa o en vers, de tema religiós. Segons el mateix criteri, en els volums III i IV, del segle XV, es classifica la literatura sota epígrafs com *La narració religiosa i moral* (III, p. 22 i ss.), *Prosa religiosa*

4 Romeu, més tard (2000), inclou dins la poesia popular religiosa la poesia mariana i la nadala, com també poemes amb temes que qualifica com: ascetisme, poesia eucarística i refranys i glosses de la poesia religiosa.

5 No coneixem aquesta passió.

(III, p. 70), *Prosa al·legòrico-moral* (III, p. 75). El capítol *Poesia religiosa* (IV, p. 95) inclou certàmens i poesia popular religiosa⁶. Molas i Romeu van alternant amb els capítols dedicats a autors concrets o a obres, els que miren de fer classificacions per gèneres o per temes, tot i que encara solen ser molt breus. Pel que fa a les obres de tema religiós, ja s'individuen en la prosa els viatges a l'altra vida i en la poesia, la popular i els certàmens en el segle XVI.

Jordi Rubió (1984, I) dedica poc espai a la poesia religiosa, només al segle XVI introdueix un breu apartat *Les antologies de certàmens religiosos. Col·leccions de poesia religiosa popular* (p. 448-452). No ocorre el mateix amb la prosa religiosa, que té un tractament més extens; després dels textos dels orígens, de *La literatura religiosa en temps de Jaume II*, o d'altres com *Tractats polític-religiosos. Moral i pràctica, L'oratòria i la predicació*, en el capítol sobre *Els regnats de Joan II i de Ferran el catòlic* (1984, I: 372 i ss.) la *Prosa religiosa i moral* es classifica en els subapartats: a) *Narracions bíbliques*, b) *Vides de Jesucrist i de la verge*, c) *Literatura ascètica, moral i mística*, d) *Hagiografia*. Alguns d'aquests apartats els formen grups d'obres homogenis com els de les vides de Jesucrist i la verge o l'hagiografia, mentre que d'altres com el de la literatura ascètica resulten menys clars; en qualsevol cas, es tracta d'un intent de classificació que, si bé desigual, vol organitzar el conjunt important, vast i divers de la prosa religiosa i recull un conjunt d'obres considerable.

⁶ Tanmateix, en aquest apartat de poesia popular religiosa només inclou el *Cançoner sagrat de vides de sants*.

Martí de Riquer i Antoni Comas (1964) tracten de manera breu la literatura religiosa i generalment es refereixen a autors o a obres. En *La literatura en català abans de Ramon Llull*, (I, p.197-206), es reconeix el ràpid recorregut i s'esmenten obres d'aquest període com les *Homilies d'Organyà*, etc. Vénen després la *Literatura religiosa i moralitzadora*, (II, p. 117-133), la *Literatura de certàmens* (III, p. 365-382), i *La prosa religiosa del segle XV*, sempre incloent-hi sota aquests títols diferents autors⁷.

L'intent de classificació de la prosa més complet que hem pogut consultar fins ara, i no només pel nombre d'apartats i subapartats que s'hi esmenten sinó també pel nombre d'obres que s'hi recullen i es classifiquen, és el de Miquel i Planas qui en la seua introducció a l'*Estudi històric y crítich sobre la antiga novela catalana pera servir d'introducció al novelari català dels segles XIV a XVIII* la divideix en tres capítols I *Apòlecs i anéctotes*, II *Novel·la cristiana*, i III *Novel·les filosòfiques i apologètiques*. No es tracta en aquest cas d'una història literària, sinó d'una introducció a l'edició d'un conjunt de textos, en la qual, seguint Menéndez Pelayo defineix el capítol *Novel·la cristiana* com un «conjunt de narracions, de diversos ordres, emperò d'anàloga finalitat piadosa i edificant» (1911-14: 209-210) i estableix una classificació en quatre grups: a) Llegendes bíbliques, b) Narracions hagiogràfiques, c) Visions de l'altra vida i viatges a ultratomba, d) Contalles devotes i exemplars. En les històries literàries s'havien anat classificant les narracions religioses sota epígrafs

⁷ Com a exemple podem esmentar que sobre la traducció catalana de la *Legenda aurea* hi ha només un paràgraf al volum primer, en el capítol *La literatura en català abans de Ramon Llull* (p. 204). Més tard, quan en el volum quart es parla dels gèneres populars tradicionals se classifiquen en tres apartats: Els goigs, les nades i les cançons religioses, sota el qual hi ha la referència a vides populars de sants.

bastant homogenis com ara els viatges a l'altre món, les vides de Jesús i de Maria, les narracions bíbliques i l'hagiografia, ara hi ha, a més, les contalles devotes i exemplars.

Sense pretendre ser exhaustiu⁸, aquest recorregut per les històries generals de la literatura catalana, que han anat organitzant el material literari des de finals del segle XIX, ens permet extraure algunes conclusions que podem resumir de la manera següent: el tractament de la literatura religiosa és desigual i en general reduït. S'usen moltes nomenclatures i tipus de classificació diferents però predomina una tendència que agrupa els apartats per noms d'autors o per obres. Pel que fa a la prosa religiosa, en els primers moments el terme literatura religiosa fa referència més a l'àmbit de producció que a les obres mateixes i s'incideix en l'origen clerical dels primers textos. D'una altra banda, les etiquetes utilitzades són de vegades bastant generals, com quan Molas i Romeu fan capítols per a la prosa moral, científica i religiosa, la narració religiosa i moral, o la prosa al·legòrica-moral.

Entre els diversos criteris de classificació que es fan servir (autors, obres, prosa o vers, contingut, gènere), els que inclouen termes com 'novel·la' o 'prosa religiosa' per a caracteritzar la narrativa de tema religiós abracen en molts casos conjunts d'obres bastant homogenis i que per tant poden resultar operatius. Comerma ja es referia a la novel·la moral, religiosa i filosòfica i Miquel i Planas a la novel·la religiosa. Rubió i Miquel i Planas han proposat

⁸ No hem inclòs les històries de la literatura d'Almela (1932), Vallverdú (1978) i d'altres, que podrien completar aquest panorama. Tanmateix, no afegeixen molt més al que ja hem dit sobre l'aparició de la literatura religiosa en aquestes obres

les classificacions de la prosa religiosa més ambicioses, pel seu abast; els grups en què divideixen l'ample ventall d'obres que recullen són homogenis i unitaris, com ara les classificades sota el títol de viatges a l'altre món, les vides de Jesús i de Maria, les narracions o llegendes bíbliques, l'hagiografia o les contalles devotes i exemplars, tots amb un cert caràcter narratiu i novel·lesc. En alguns casos, tanmateix, es recullen conjunts d'obres massa heterogenis, com en la literatura ascètica moral i mística; potser caldria revisar aquests grups i usar denominacions com ara literatura sapiencial.

El mateix Miquel i Planas ja va fer veure alguns problemes de la caracterització de la prosa religiosa quan es plantejava com ordenar sistemàticament tots aquests materials novel·lístics: advertia l'ús del vers en moltes composicions, que tanmateix qualificava sense dubte com a narratives; la classificació es feia més difícil si s'atenia a criteris temàtics, per la gran diversitat de temes tractats; i també va advertir que no separava les produccions catalanes de les traduccions d'altres llengües explicant, a més, que «Es precís, per altra banda, no desconèixer la diferència entre'l concepte en que podien ésser tingudes aleshores les idees de creació imitació, traducció y plagi» (1912: 164). De tot plegat podem concloure que, malgrat la complexitat que presenta l'estudi d'un corpus d'obres tan ample i tan variat, hi ha alguns grups fàcilment assumibles pel seu caràcter narratiu i per una certa homogeneïtat en el conjunt; els altres s'hauran de revisar i mirar com es poden encabir en el conjunt de la prosa narrativa religiosa medieval.

Pel que fa a la poesia religiosa, la qüestió és diferent perquè les referències

en les històries de la literatura són més escasses, des de les breus pàgines que s'hi dediquen en els orígens pràcticament es passa als segles XV i XVI per parlar de literatura de certamen i de literatura religiosa popular, com en el cas de Pers i Ramona. No hem sabut trobar un intent de sistematització de la poesia religiosa semblant als de Miquel i Planas i de Rubió per a la prosa. Massó Torrents (1932) distingeix entre poesia religiosa anònima i poesia popular religiosa, amb un suplement que recull l'*Epístola farcida de sant Esteve*. Aquesta distinció de Massó es reflecteix en algunes històries literàries i pot ser el començament per a la classificació de la poesia religiosa, en el qual no cal oblidar, a més, la poesia religiosa narrativa. Cal tenir en compte, a més, que com en el cas de la prosa, hi ha encara molts textos poc coneguts i gens estudiats que necessiten una catalogació i una classificació. Així, a les obres esmentades en les històries de la literatura, cal afegir algunes de les que arrepleguen reculls com els d'Aguiló (1923), Massó (1914), Palàcios (1975, 1976, 1977), Spaggiari (1977), Bulbena (1899) o RIALC.⁹

Aportacions a l'estudi de la prosa i de la poesia religioses

La prosa

Amb referents com els que proporcionen les històries literàries que acabem

⁹ Amb l'ajuda dels catàlegs, especialment amb l'aportació dels més recents, com ara BITECA o Wilkinson (2010), el corpus de poesia religiosa pot anar ampliant-se considerablement. Reculls com els de Bohigas (1985) i després el de Sabaté i Soriano (2002) sobre literatura devota, mostren que en la prosa també hi ha encara moltes obres per catalogar. Projectes de catalogació i classificació d'obres, com ara el de traducció Translat, i d'altres, ajudaran a anar completant el panorama de la literatura religiosa.

d'esmentar per a poder sistematitzar d'alguna manera el conjunt de la literatura religiosa, els investigadors ens podem acostar amb un cert recel a les obres que abraça l'ample ventall de la prosa o de la poesia religioses, a causa justament d'aquesta amplitud. La literatura religiosa és una de les línies de treball de la qual ens ocupem en el grup d'investigació de la Universitat d'Alacant *Els escriptors i la impremta en el pas del segle XV al XVI* (<http://web.ua.es/es/valenciana-prosa/>). Poder entendre l'abast i el significat d'algunes de les obres que actualment estudiem implica poder situar-les en el conjunt de la vasta producció religiosa en la qual s'inclouen. Per aquesta raó, el recorregut de les pàgines anteriors permet arribar a contextualitzar i a situar la importància i la repercussió d'algunes de les obres que esmentarem tot seguit. Pel seu caràcter narratiu, moltes podrien entrar en el conjunt de textos que Miquel i Planas anomenava 'novel·la cristiana', Rubió 'prosa religiosa' i que podem considerar com a prosa narrativa religiosa, per diferenciar-la d'aquelles produccions en prosa amb menor càrrega narrativa com ara la literatura ascètica o moral.

Un dels capítols que apareix més definit en les històries de la literatura sobre aquest conjunt de la prosa narrativa religiosa medieval és el de l'hagiografia, que apareix individualitzada en molts casos i que sempre agrupa textos narratius relacionats amb la vida dels sants. Rubió i Miquel i Planas tracten el tema d'una manera bastant extensa, tot fent un primer recull de textos hagiogràfics catalans¹⁰. Aquest és un bon punt de partença; en el conjunt de la

10 Miquel i Planas i Rubió adverteixen sobre l'elevat nombre de manifestacions del gènere. Vegeu

prosa narrativa religiosa seleccionar la de caràcter hagiogràfic, formada per un conjunt d'obres amb característiques comunes, que en molts casos són traduccions de models llatins i que formen un corpus literari unitari.

És ben sabut que es conserven mostres molt antigues sobre el gènere; la *Cançò de santa Fe* està escrita en un registre amb trets lingüístics que actualment considerem occitans i no podem, per tant, avançar al segle XI l'aparició de mostres escrites en aquesta llengua sobre vides de sants (Riquer; Comas 1964, I: 197). No obstant això, ja al segle XII-XIII comptem amb l'*Epístola farcida de sant Esteve*, la *Cantilena de santa Maria Magdalend*¹, el *Virolai de Madona Santa Maria de Montserrat*; alguns textos també antics, en vers o en prosa, com ara la *Vida de santa Margarida*, la *Vida de sant Nicolau* o la *Vida de sant Aleix*².

Des del segle XIV es conserven nombrosos manuscrits amb vides de sants, de manera individual o agrupada amb d'altres vides, com les de sant Amador, sant Antoni, santa Bàrbera, i ja en el temps de la impremta, tenim notícia d'un nombre no escàs de textos impresos amb vides de sants individuals com les vides de sant Onofre, santa Caterina, sant Honorat, sant Jeroni, sant Julià i santa Basilissa, sant Llätzer, etc.³, d'autoria coneguda o anònims, molts d'ells traduccions però d'altres amb un grau important d'originalitat.

Un text molt important amb vides de sants és la traducció de l'extens recull de

Garcia (2010) amb un repàs d'aquestes aportacions, i també l'apartat d'Aguiló (1923-27) «Vidas de santos».

11 Tot i que també podria considerar-se provençal (Riquer; Comas, 1964, I: 201).

12 Calonja (1954:145) parla també d'una antiga *Vida de sant Jordi*, que no hem sabut trobar, ja que l'única versió en vers que coneixem és la del *Cançonier sagrat de Vides de sants*.

13 N'hem fet un primer recull a Garcia (2010).

la *Legenda aurea*¹⁴ de Jaume de Voragine, que va rebre en les versions manuscrites catalanes el títol de *Flos sanctorum*, *Flors sanctorum*, *Vides dels sants pares*, i en algun dels impresos *Flos sanctorum (romançat)*¹⁵. La traducció, probablement feta al darrer quart del segle XIII¹⁶, segueix bastant l'obra de Voragine però hi introdueix algunes modificacions com ara aclariments o amplificacions; a més, en cada manuscrit dels conservats s'afegeixen vides noves procedents d'altres fonts a la nòmina inicial de Voragine. El nombre de manuscrits i d'edicions conservats indica que el recull degué tenir una gran difusió; tanmateix, deixà de publicar-se després de la darrera edició del segle XVI, substituït per altres compilacions de vides de sants, que ja no es van publicar en català¹⁷. Si és cert que no s'edita novament, també ho és que les vides exemptes que circulen des de llavors ja no corresponen a sants procedents d'aquest recull sinó a sants nous, i en molts casos es difonen en castellà. D'aquesta manera, el *Flos sanctorum* i les vides conservades de manera independent o en altres reculls però procedents del *Flos sanctorum*, constitueixen un conjunt d'obres del mateix gènere que abraça més de tres segles i que pot considerar-se un capítol en ell mateix de la prosa narrativa religiosa.

Actualment coneixem cinc manuscrits conservats amb la traducció catalana pràcticament completa, tres incomplets però amb un conjunt bastant extens de

14 El de la traducció és un altre capítol poc present en les històries de la literatura catalana, al qual s'estan dedicant en els darrers anys nombrosos treballs. Esmentarem els treballs de Martínez i Recio (2002) i Badia *et al.* (2010) per donar-ne només alguns exemples.

15 Una revisió sobre el títol del *Flos sanctorum* català a Garcia Sempere (en premsa).

16 Coromines proposa aquesta datació per a la traducció del manuscrit de París, que considera el més antic dels conservats (1977: XVIII).

17 Sobre la fortuna de les edicions del *Flos sanctorum* català Garcia (en premsa a). Vegeu, així mateix, sobre els impresos conservats, Càmarra (2010 i 2010b). Oferim ací, en apèndix, un llistat dels manuscrits i dels impresos conservats.

vides, dels quals només un sembla un fragment d'una traducció de la *Legenda aurea* mentre que els altres poden ser versions més lliures, i set que conserven només uns pocs fulls amb fragments d'algunes vides¹⁸. Elizondo (1910) ja va indicar la unitat dels quatre manuscrits complets que va estudiar. Per la seua banda, en la introducció a un dels dos manuscrits complets que actualment tenim editats, el de París, Coromines va assenyalar l'interés literari de la traducció que «en general reproduïx fidelment el sentit del model, servint-se del seu romànic, maneja aquest amb una habilitat notable per a l'època, fins i tot amb certa elegància d'estil» (1977: XIV). El català que s'utilitza en la traducció és formal i acurat com han estudiat recentment Mas i Càmara (2011) i, com diu Coromines, reproduïx fidelment el model. Els altres textos complets que es conserven reproduïxen igualment, amb uns pocs canvis lingüístics, una traducció molt pròxima a l'original¹⁹. Tots prescindeixen d'un grup de sants de la *Legenda aurea* (Siro, Forseo i Joan Crisòstom) i tots afegeixen els sants locals Feliu i Narcís de Girona. Aquestes característiques fan pensar que es tracta d'un corpus important de textos amb una unitat manifestada. Per una altra banda, les diferències també són interessants; cada manuscrit inclou uns sants que no es troben als altres, i en alguns casos, al final de la compilació hi apareixen també d'altres sants afegits, cosa que pot ajudar a establir diferències entre ells. Com ja va dir Coromines, els manuscrits conservats a París i Barcelona tenen moltes característiques en comú que no hi ha als altres. Finalment, el

18 Hem fet una primera aproximació als manuscrits catalans de la *Legenda aurea* a Avenoza i Garcia (en premsa), i Garcia (en premsa b).

19 En aquest sentit la diferència és notable respecte a la tradició en castellà, que conserva textos parcials i que en una de les compilacions conservades difereix molt del model llatí.

manuscrit de la Reial Acadèmia de la Història no ha estat considerat fins ara entre els complets perquè li falta una part del principi i una del final i ho se n'han fet estudis, com ha estat el cas dels altres quatre complets.

Els manuscrits parcials de València, Ripoll i l'Escorial²⁰ mereixen estudis individuals, ja que o bé se separen molt de la traducció, com en el cas del de València, que ofereix versions bastant allunyades en molts casos del text de la *Legenda aurea*, i el de l'Escorial, que recull també vides procedents d'altres fonts, o bé presenten una selecció de les vides de la *Legenda aurea* que deu obeir a algunes motivacions que encara desconeixem, com el de Ripoll. La resta de manuscrits, com hem dit, són mostres fragmentàries, quasi tots fulls que probablement han pertangut a manuscrits complets.

Els textos impresos es conserven en huit edicions des de l'època incunable fins 1576. La *Legenda aurea* va ser substituïda llavors per les compilacions de Villegas i de Ribadeneira, editades ja en castellà però que sembla ser que incorporen materials catalans²¹.

El volum d'obres que implica el que acabem de dir sobre la traducció de la *Legenda aurea*, el conjunt de vides relacionades amb aquest recull difoses de manera individual, com també les que s'hi van afegint, justificaria un apartat per a l'hagiografia en la història literària, i no només perquè el conjunt es rellevant en ell mateix, sinó també per la influència que exerceix en la resta

20 A l'Escorial es conserven dos manuscrits amb versions de la *Legenda aurea*, un d'ells és una de les cinc traduccions completes mentre que l'altre és un recull més breu que conté només algunes vides incloses a la *Legenda aurea*. Ens referim ara al segon manuscrit.

21 Sobre l'hagiografia en l'àmbit de les lletres castellanques vegeu CEHC: *Coordinación de la edición de hagiografía castellana*. Sobre les edicions del segle XVI, la relació amb els testimonis medievals i les seues filiacions vegeu Aragüés (2000, 2005, 2009, en premsa).

de la producció literària. Així, no cal oblidar que al voltant de la producció hagiogràfica s'han de situar algunes de les obres d'autors representatius del segle XV com ara *La vida de santa Magdalena en cobles*, de Jaume Gassull; les vides de santa Anna, de santa Magdalena i de Josep, i les poesies marianes de Joan Roís de Corella; la *Vida de la verge Maria* de Miquel Péres, la vida de santa Bàrbera del *Jardinet d'orats*, i moltes poesies com les contingudes en el *Cançoner sagrat de vides de sants*, un recull amb nombroses versificacions de vides de sants de la *Legenda aurea*. I ja en el segle XVI, recordarem la vida de sant Julià i santa Bassilissa de Joan Baptista Anyes, i les llaors a santa Agnès, sant Joan, sant Jeroni, sant Lluç, santa Magdalena i sant Josep de Pere Serafí, també en vers. D'aquesta manera, les vides de sants recollides en la *Legenda aurea* traspassen els límit dels volum que les conté i no només es difonen en versions individuals en prosa, com hem dit més amunt, sinó que també se'n fan versions en vers.

La poesia

Si els manuals de literatura dediquen nombrosos apartats a parlar de la prosa narrativa religiosa, en la poesia religiosa els intents de classificació són més escassos; es fa la distinció entre poesia popular i poesia de certamen en la tardor medieval i en el segle XVI, i també es parla de la poesia narrativa. Caldà, en primer lloc, matisar què s'entén per poesia popular; així, si Molas i Romeu (1961, IV: 95) inclouen en l'apartat *Poesia popular* el *Cançoner sagrat de vides de sants*, aquest extens recull, amb cinquanta-set composicions religioses

de finals del segle XV²², no es correspon exactament amb el que entenem per poesia popular tal com la defineix Romeu (2000)

Entenem per poesia popular aquella que, sorgida inicialment d'un poeta concret, és acceptada per la col·lectivitat i transmesa per ella mateixa al llarg de l'espai i el temps, modificada successivament per mutilacions i per autèntiques creacions o recreacions pels que la transmeten fins a aconseguir l'anonimat total, i caracteritzada, en aquest sentit, per la seua internacionalitat i absència de localismes pròpiament dits (2000: 6).

Algunes de les composicions del *Cançoner sagrat de Vides de sants*²³ estan escrites en un metre i un estrofisme, el del goig, que serà molt usat i popular en els segles següents, això és el component popular que se'ls pot atribuir, però tenen també altres característiques: l'estrofisme del goig alterna amb composicions en cobles de decasil·labs, més semblants a la poesia de certamen, fins i tot amb una composició en versos de codolada; el cançoner es pot relacionar amb la *Legenda aurea* perquè una gran part de les poesies expliquen vides de sants que hi apareixen, són poesies narratives que sintetitzen les vides extraent-ne només alguns aspectes; van seguides, al final d'unes poques oracions i meditacions.

Tampoc es poden considerar exactament com a poesia popular moltes de les composicions del recull de poesia religiosa editat per Palàcios (1975, 1976, 1977); algunes de les obres d'aquest recull responen a les convocatòries de certàmens, d'altres són llargues poesies d'autor com ara la *Contemplació de les set vegades que Jesús escampà la sua sang*, de Martí Pineda, o són poesies en col·laboració com les *Obres en loors de la santíssima creu* de Beltran i

22 Miquel i Planas (1915-1920) el data en el segle XVI, mentre que Foulché-Delbosc i Massó (1912) el localitzen a finals del segle XV.

23 Editat per R. Foulché-Delbosch i J. Massó i Torrents (1912). Ha estat objecte recentment d'un treball de suficiència investigadora: Sergi Barceló Trigueros, *El Cançoner sagrat de vides de sants (Poesia valenciana religiosa de la baixa Edat Mitjana)*, llegit el 23 de desembre de 2011 a la Universitat d'Alacant.

Ferrandis. *El Plant de la verge Maria*, que edita en el volum III, es qualifica com a popular per l'abast que té, pel nombre de gent a què arriba però, com la resta de les obres contingudes en aquest volum, no és popular en el sentit en què definia la poesia popular Romeu, si no és, com en el cas del *Cançoner sagrat de vides de sants*, que alguns dels poemes tenen la mètrica i l'estrofisme del goig, molt utilitzat en els segles posteriors.

Lo plant de la Verge Maria ab les dolors y llahors de aquella, y moltes altres obres molt devotes y contemplatives novament estampades..., és el títol d'un recull publicat per primera vegada el 1512²⁴ que aplega diferents composicions, i que va tenir una difusió molt gran des del moment de la seua aparició i durant els segles següents. La primera de totes és un plant en metre de codolada, atribuït a Miquel Ortigues en una de les edicions. Com en el cas del *Cançoner sagrat de vides de sants*, també hi ha vides de sants versificades, que alternen amb lloances a la Mare de Déu i altres oracions en una mètrica que va canviar des del vers de codolada a la mètrica del goig o el decasíl·lab.

En el mateix sentit, no són populars les poesies religioses que edita Serafí en el segon volum de les seues obres, *Libre segon, de les obres espirituals fetes per Pedro Seraphin per sa devoció* (Romeu ed. 2001) i que, com els textos que ens ocupen, tenen unes característiques que les allunyen del que és la poesia popular tal com l'entendem en un sentit més o menys estricte; com en aquells, al costat de composicions amb l'estrofisme del goig, com ara les cobles en llaors de sant Joan Baptista o les cobles en llaors de Maria Magdalena (p. 366-371) que

24 Ens hem ocupat d'aquesta composició a Garcia Sempere i Mas Miralles (en premsa).

són versos de refrany i cobles glossadores, hi ha cobles de decasíl·labs, com en la poesia de certamen i, també, sonets, madrigals i altres tipus d'estrofes pròpies del Renaixement.

El conjunt de poesies religioses que acabem d'esmentar representa ja un corpus important que mereix un estudi de conjunt i que s'ha d'ampliar amb moltes d'altres que ací no recollim²⁵. Sens dubte, es tracta d'un tipus de literatura que té una gran difusió en els segles següents i que representa una part considerable de la producció poètica dels segles XV i XVI. Si la literatura de certamen és una de les manifestacions de poesia religiosa que es manté durant l'edat moderna amb força, el goig, amb la forma del text envoltat per una orla i amb un gravat tingué, així mateix una gran popularitat i molts dels textos de què acabem de parlar se'n poden considerar precedents. Potser és aquesta una de les causes de l'èxit editorial de *Lo plant de la Verge Maria...* Tanmateix, altres com el *Cançoner sagrat de vides de sants* no van tenir la mateixa sort, i van quedar oblidades en còpies manuscrites que no passaren a la impremta.

Conclusions

En aquest treball ens hem proposat de fer un repàs del tractament que la literatura de tema religiós rep en les històries de la literatura catalanes amb l'objectiu de situar i de contextualitzar posteriorment algunes obres concretes d'aquesta temàtica. No ha estat exhaustiu i no s'hi han considerat els capítols dedicats a autors concrets de literatura religiosa. Aquesta revisió ens ha

²⁵ Només en el segle XVI hi ha molts impresos amb el terme cobles al títol que corresponen a poesies religioses, vegeu Wilkinson (2010). Per una catalogació, Mahiques (2009).

permés de constatar que, tot i que comencen en molts casos atorgant un valor molt gran a la producció religiosa en els orígens de la literatura en romanç, les històries literàries no han elaborat grans capítols sobre el tema, en general s'han centrat en els autors importants i han anat incloent algunes classificacions que corresponien a conjunts d'obres clarament diferenciades, com ara les que s'agrupen als apartats d'Historiografia, Dret o Prosa jurídica. La literatura religiosa no ha format part d'aquestes classificacions i només a poc a poc han anat apareixent denominacions per a la prosa religiosa, que varien segons els autors; novel·la religiosa, novel·la cristiana, prosa religiosa, narració religiosa, etc., en obres en què continuen predominant els capítols dedicats a autors concrets. En alguns casos, com els de Miquel i Planas i de Rubió i Balaguer, en el conjunt de la prosa narrativa religiosa s'han arribat a establir diferents subcapítols per a la prosa narrativa religiosa, com ara els dedicats a la narració hagiogràfica, les vides de Jesús i de Maria, les visions de l'altra vida i viatges a ultratomba, les narracions bíbliques i d'altres, que representen un cert grau d'unitat pels temes tractats i que poden considerar-se com veritables capítols de la prosa narrativa religiosa. Aquestes classificacions constitueixen una guia per a l'estudi de l'important volum d'obres que presenta aquest àmbit de la literatura.

Pel que fa a la poesia religiosa, ha rebut un tractament més reduït que la prosa en les històries literàries; a banda d'algunes poesies de la literatura dels orígens, de les de grans autors com Ramon Llull, no es fan capítols específics i només a partir del segle XV es parla de poesia religiosa popular i de poesia de

certamen; només això per caracteritzar un corpus d'obres que es revela realment ric i abundant especialment durant els segles XV i XVI.

En aquest context hem de situar una de les obres que estudiem actualment, la versió catalana de la *Legenda aurea* de Jaume de Voragine, un important recull hagiogràfic que, juntament amb la versió dels *Diàlegs* de sant Gregori constitueix un dels monuments de la prosa catalana dels primers temps de la prosa catalana. Es tracta d'una obra conservada en diferents testimonis fins a finals del segle XVI i que constitueix un corpus literari delimitat i possible d'estudiar. Aquest corpus es pot ampliar amb textos de vides de sants que, al voltant dels de la *Legenda aurea* circulaven de forma independent, i amb les versificacions de moltes de les vides. En aquest sentit, mereix una atenció especial el *Cançoner sagrat de vides de sants*, un recull poesia religiosa narrativa de finals del XV o dels primers anys del XVI que inclou vides de sants de la *Legenda aurea* versificades, acompanyades d'algunes oracions, i que usa l'estrofisme del goig, tan popular en èpoques posteriors, alternat amb altres tipus de cobles. Igualment, en *Lo plant de la verge Maria..* es versifiquen vides de sants en un volum miscel·lani que conté també diferents oracions meditacions i contemplacions, una literatura que tingué una important difusió en l'època de la impremta. Així, en el conjunt de la vasta producció de la literatura religiosa catalana de l'edat mitjana i els primers temps de l'edat moderna, la nostra aportació se centra en el ric i productiu apartat de l'hagiografia en prosa i en vers, mereixedor, pel volum d'obres i per la seua repercussió, d'un capítol per al seu estudi en les històries literàries.

Apèndix

MANUSCRITS COMPLETS DEL *FLOS SANCTORUM* CATALÀ

El Escorial (N-III-5) (1290-1310)

Biblioteca de la Universitat de Barcelona (713) (1301-1325)

Biblioteca Nacional de París (ms. esp. 44) (1301-1350)

Arxiu Capitular de Vic (c.174 L) (1301-1400)

Real Academia de la Historia (cod. LXXXVIII) (1350-1400)

MANUSCRITS PARCIALS

Arxiu de la Corona d'Aragó (Ripoll 113) (1290-1350) Vidas y milagros de santos
67 f.

El Escorial (M-II-3) (1401-1430)

València: Catedral (Ms 106) (1401-1500)

FRAGMENTS

Girona: Arxiu Municipal, sense signatura, (1401 - 1450) 1 f.

Montserrat: Monestir, (1152 (IV)), (1301 - 1400) 1f.

Nîmes: Archives Départementales du Gard, (1 F 83) (1301 - 1350) 5 ff.

Puigcerdà: A. Deulofeu. (1401 - 1450) 8 ff.

Barcelona: Arxiu de la Corona Aragó (1401 - 1500) 1 f.

Barcelona: Arxiu Històric, (Ms. B-109 (b)) (1401 [?] - 1500 [?]) 3 ff.

Barcelona: Arxiu Catedral, (Cod. 178) (1340 - 1360) 14 ff.

IMPRESOS DEL *FLOS SANCTORUM*

1490-94 Biblioteca Episcopal de Barcelona (Inc. 58)

1494 Biblioteca Nacional de Madrid (I-2000) (Johan Rossebach)

1514 Biblioteca de Catalunya (10-VI-19) / Biblioteca UV (R-1/315) (Jorge Costilla)

- 1519-20 Lambert Mata, Ripoll (R. 456) (Carles Amorós)
- 1524 Biblioteca de la Universitat de Barcelona (B-58/2/12) (Carles Amorós)
- 1546? Lambert Mata, Ripoll (R. 206)
- 1547 Biblioteca de Catalunya (10-VI-17) (Carles Amorós)
- 1576 Biblioteca Nacional de Madrid (R-12104) (Jaume cendrat)

Bibliografia

- AGUILÓ, M. (1900), *Cançonet d'obres vulgars. Cançoner de les obretes en nostra llengua materna mes divulgades durant los segles XIV, XV e XVI*, recullit e ordenat per Marià Aguiló y Fuster, Barcelona.
- AGUILÓ, M. (1923-27), *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid.
- ALMELAY VIVES, F. (1934), *La literatura valenciana*, Valencia, Excelentísimo Ayuntamiento de Valencia.
- ARAGÜÉS ALDAZ, J. (2000), «El santoral castellano en los siglos XVI y XVII: un itinerario hagiográfico», *Analecta Bollandiana*, 118, p. 329-386.
- ARAGÜÉS ALDAZ, J. (2005), «Para el estudio del Flos sanctorum renacentista. La conformación de un género», *Homenaje a Henri Guerreiro. La hagiografía entre historia y literatura en la España de la Edad Media y del Siglo de Oro*. Universidad de Navarra. Iberoamericana. Vervuert, 2005, p. 97-147.
- ARAGÜÉS ALDAZ, J. (en premsa), «La Leyenda de los santos: Orígenes medievales e itinerario renacentista (con alguna nota sobre el Flos sanctorum portugués)», *Encontros de Literatura Medieval, 3: Hagiografía Medieval* (Coimbra, FLUC, Centro de literatura Portuguesa, 27-11-2009).
- AVENOZA, G.; GARCIA SEMPERE, M. (en premsa), «Santos y santas en la tradición escrita catalana medieval», *Congrés Internacional AHLM, De lo humano y lo divino en la literatura medieval: ángeles, santos y demonios*, Granada, 19-21 d'octubre de 2010.
- BARCELÓ TRIGUEROS, S. (2010), El Cançoner sagrat de vides de sants (Poesia valenciana religiosa de la baixa Edat Mitjana), treball de suficiència investigadora llegit el 23 de desembre de 2011 a la Universitat d'Alacant.
- BITECA: Bibliografia de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca_en.html. Consulta, octubre de 2011.
- BOHIGAS, P. (1985), *Sobre manuscrits i biblioteques*, Barcelona, Curial.
- BULBENA I TOSSELL, A. (1899), *Cançoner Místich*, Barcelona, a la casa de L'Avenç, 8 de juny de 1899.
- CÀMARA SEMPERE, H. (2010), *La mare de Déu en el Flos Sanctorum Romançat*,

1494, Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant.

- CÀMARA SEMPERE, H. (2010b), «El Flos Sanctorum Romançat: els dos incunables de la traducció catalana de la Legenda aurea», *Medievalismo en Extremadura: estudios sobre literatura y cultura hispánicas en la Edad Media*. Cáceres: Universidad de Extremadura, Servicio de Publicaciones, p. 543-556.
- CEHC: Coordinacion de la edición de hagiografía castellana: <http://www.unioviado.es/CEHC/estudios.htm>.
- COMERMA, J. Pvre (1923), *Història de la literatura Catalana*, Barcelona, Editorial Políglota.
- D'OLWER, L. N. (1917), *Literatura catalana. Perspectiva general*, Barcelona, La revista.
- ELIZONDO, J. M. (1910), «La leyenda de san Francisco según la versió catalana del Flos sanctorum: Fragmentos y notas», *Revista de estudios franciscanos*, abril-maig, p. 235-260.
- FUSTER, JUST PASTOR (1827), *Biblioteca Valenciana*, 2 volums, València. Reproduït a París-Valencia ("Col·lecció Biblioteca Valenciana"), 1980.
- GARCIA SEMPERE, M. (2010), «Vides exemplars en la literatura catalana medieval», *Actes del Quinzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, PAM, p. 95-104
- GARCIA SEMPERE, M. (en premsa), «Algunes notes sobre la difusió de les vides de sants a la Península Ibèrica en els primers temps de la impremta», *XVIII Simposi Internacional de la SELGYC*, Alacant, Universitat d'Alacant, 9-11 de setembre de 2010.
- GARCIA SEMPERE, M. (en premsa), «Some aspects of lives of saints as a reading material in Catalan convent. monasteries and churches: The catalan translation of the Legenda aurea». *Gossip, gospel, and governance: orality in Europe 1400-1700*. British Academy, London, 14-16 July 2011.
- GARCIA SEMPERE, M.; MAS I MIRALES, A.(en premsa), «Lo Plant de la Verge Maria de Miquel Ortigues (segle XVI). Consideracions sobre la difusió i la llengua del text», *V Colloque International de l'Association Française des Catalanistes; langue, littérature et civilisations. Les Pays Catalans et la Bretagne*, Université de Bretagne-Sud, Lorient, 13-15 d'octubre de 2011.
- MAHIQUES, J. (2009), Repertori d'obres en vers. Una aportació a la 'Bibliografia de textos catalans antics'. Tesi doctoral llegida a la Universitat de Barcelona.
- MARTÍNEZ, T.; RECIO, R. (eds.) (2002), *Essays on Medieval Trnaslation in the Iberian Peninsula*, Publicacions de la Universitat Jaume I.
- MAS MIRALLES, A.; CÀMARA I SEMPERE, H. (2011), «Una proposta d'anàlisi de la formalitat diafàsica a partir d'un capítol del Flos sanctorum», *Caplletra, Revista internacional de Filologia*, 51, p. 9-34.
- FOULCHÉ-DELBOSCH, R.; J. MASSÓ I TORRENTS R. (eds.) (1912), *Cançoner sagrat de vides de sants (segle XV)*, Barcelona, Societat Catalana de Bibliòfils.
- MASSÓ TORRENTS, J. (1914), *Bibliografia dels antics poetes catalans*, Barcelona, Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.

- MASSÓ TORRENTS, J. (1932), *Repertori de l'antiga literatura catalana. I, La poesia*. Barcelona, Alpha.
- MASSOT I MUNTANER, J. (1980), *Trenta anys d'estudis sobre la llengua i la literatura catalana*, Barcelona, PAM.
- MIQUEL I PLANAS, R. (1912), Estudi històric y crítich sobre la antiga novela catalana pera servir d'introducció al novelari català dels segles XIV a XVIII, *Bibliofilia I*, p. 163-190.
- — (1915), «El Cançoner devot de'n Miquel Ortigues (segle XVI)», *Bibliofília. Recull d'estudis, observacions, comentaris y notícies sobre llibres en general y sobre qüestions de llengua literatura catalanes en particular*, II, Barcelona, p. 1-55.
- MOLAS, J. ; Romeu, J. (1961), *Literatura catalana antiga*, Volums 1-4, Barcelona, Barcino.
- MOLAS, J. (2010), *Sobre la construcció de la literatura catalana i altres assaigs*, Barcelona, Lleonard Muntaner, ed.
- PALÀCIOS, J. (1975), *Poesia religiosa del segle XVI. I Obres en llaor de senta Caterina de Sena (València, 1511), Obres en loors de la santíssima creu (València, 1515)*, València, Gràfiques Soler.
- PALÀCIOS, J. (1976), *Poesia religiosa del segle XVI. II Obres en llaor de la puríssima concepció (València, 1533), Contemplació de les set vegades que Jesús escampà la sua sang (València, 1521)*, València, Gràfiques Soler.
- PALÀCIOS, J. (1977), *Poesia religiosa del segle XVI. III Lo plant de la verge Maria (1512). Cobles noves de la verge Maria (1519). Cobles novament emprimides de la salutació de nostra senyora (1535)*, València, Gràfiques Soler.
- PERS Y RAMONA, M. (1857), *Historia de la lengua y de la literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días*, Barcelona.
- RIALC: Repertorio informatizzato dell'antica letteratura catalana: <http://www.rialc.unina.it/>.
- RIQUER, M. ; COMAS, A. (1964), *Història de la Literatura Catalana*, Barcelona, Ariel.
- RODRÍGUEZ, J. (1695-1747), *Biblioteca Valentina, València 1747*. Reedició d'Eliseu Climent editor, València, 1977.
- ROMEU, J. (1949), *Cançons nadalenques del segle XV*, Barcelona, Barcino.
- ROMEU, J. (2000), *Corpus d'antiga poesia popular*, Barcelona, Barcino.
- ROMEU, J. (ed.) (2004), *Pere Serafí, Poesies*, Barcelona, Barcino.
- RUBIÓ I BALAGUER, J. (1984), *Història de la Literatura Catalana*, I, Barcelona, PAM.
- RUBIÓ I LLUCH, A. (1901), *Sumario de la historia de la literatura española*, Barcelona, Imprenta de la Casa Provincial de Caridad.
- RUIZ I CALONJA, J. (1954), *Història de la literatura catalana*, Barcelona,

Teide.

- SABATÉ, G.; Soriano, L.- BITECA (2002), «Literatura pietosa i edificant a la Corona d'Aragó. Aportació de textos inèdits i nous manuscrits per al seu estudi (segles XIV i XV) (1)», *Boletín bibliográfico de la Asociación Hispánica de literatura medieval*, 16, p. 305-339.
- SPAGGIARI, B. (1977), «La poesia religiosa anonima catalana o occitanica», *Annali della scuola Normale Superiore di Pisa*, s III, vol. I, p. 117-350.
- TRANSLAT: Translat: una base de dades de traduccions literàries al català medieval (1300-1500): <http://www.mendeley.com/research/translat-una-base-de-dades-de-traduccions-literaries-al-catal-medieval-13001500/>.
- VALLVERDÚ, J. (1978), *Història de la literatura catalana*, Barcelona, Arimany.
- WILKINSON, A. S., (2010), *Iberian Books (IB) - Libros ibéricos. Books Published in Spanish or Portuguese or on the Iberian Peninsula before 1601. Libros publicados en español o portugués o en la Península Ibérica antes de 1601*, Leiden, Brill.